

UOT 821.512.162.

Aynur HƏSƏNOVA

Azərbaycan Universiteti

nayka0828@mail.ru

XX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA “KÖHNƏ” VƏ “YENİ” ƏDƏBİYYAT ARASINDA İDEOLOJİ MÜBARİZƏ

Açar sözlər: *maarifçilik, ideologiya, partiya, ədəbiyyat, mədəniyyət*

Key words: *enlightenment, ideology, party, literature, culture*

Ключевые слова: *просвещение, идеология, партия, литература, культура*

Giriş. Hələ XVIII əsrdə Avropada maarifçilik estetikasının təmsil olunduğu dövrdə, yeniliklə köhnəlik arasındakı mükəmməl təcəssümünü ingilis yazıçısı Conatan Sviftin “Kitabların döyüşü” əsərində tapmışdı. Bu əsərdə bir neçə satirik axın bir-birinə qarışır: bunlar iki savaşı, yenilərin və köhnələrin söz atışmasının, həmçinin təhkiyəçinin təsviri xarakteristikalarının təsvirindən ibarətdir. Bu axında satirik müstəvidə fantastik və müəllif tərəfindən həyat obrazlarına uyğun uydurulmuş qəhrəmanlar, tarixi şəxsiyyətlər və mifoloji varlıqlar üz-üzə gəlir, ixtilafa girir, bəzilər və münasibət qururlar. Bu, əsərin strukturunun kifayət qədər mürəkkəblik kəsb etməsinə səbəb olur. Pamfletdə geniş şəkildə istifadə olunan mifoloji obrazlar, tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr, müəllifin öz mövqeyini daim Ezop dilində ifadə etməsi oxucudan bir tərəfdən geniş bilik və erudisiya, digər tərəfdən daim diqqətli olmağı, müəllifin işarələr sisteminin yaratdığı mənalara həssaslığı tələb edir. Tədqiqatçılar bu baxımdan pamfletdə bir-biri ilə birləşən, bir-birinə nüfuz edən üç ideyanı üzə çıxarırlar: birincisi, müəllif qrotesk bədii-satirik vasitələrdən istifadə edərək yeniləri təkzib edir; ikincisi, xeyirxah və eyni zamanda istehzalçı münasibətlə qədimlərin üstünlüyünü təsdiq edir; üçüncüsü, estetik və əxlaqi idealını ifadə etməyə nail olur.

XX əsrin əvvəllərində ideoloji dəyişikliyin Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri. Azərbaycan ədəbiyyatında da XX əsrin əvvəllərində kommunist partiyasının əsas tələblərindən biri köhnə, partiyaya aid olmayan, onun prinsiplərini özündə əks etdirməyə nail olmayan hər hansı ədəbi-bədii nümunənin, janrın, obrazın və s. məhv edilməsi idi. 1925-ci ildə qəbul edilmiş “Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti haqqında” qərarından sonra ədəbiyyata nəzarət işi gücləndirildi, “Qızıl qələmlər” və daha sonra Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin yaradılması ilə ədəbi prosesin təşkili işi ideoloji mərhələyə qalxmışdı. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1929-cu il 2-ci sayında “Ədəbiyyat gecəsi” adı ilə verildiyi xronikada deyilirdi: “Birinci dəfə olaraq Bakıda “Yeni yol” qəzetəsi APYC-nin təşəbbüsü ilə ədəbi gecə düzəltmişdir. Gecədə yoldaş Teymur Hüseynov (APYC-nin sədri) bugünkü ədəbiyyatın qarşısında duran məsələ haqqında qısa məruzə etmiş, Simurğ, Süleyman Sani, Seyid Hüseyn, M.Müşfiq, A.Faruq, Əbülhəsən və başqa yazıçılar öz əsərlərindən oxumuşlardır. Yazıçılar ilə oxucuları tanımaq üçün bu, birinci təşəbbüsdür” [1, s.40]. Köhnə ədəbiyyata belə repressiv münasibət və onun yerində yeni ideologiyaya

xidmət göstərən ədəbiyyatın yaranması bir çox yeni konsepsiyaların da meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Məhz bu dövrdə «*Oxuma, tar!*», XX və XXI əsrlərin qovşağında isə «*Doloy Füzuli!*» kimi ortaya çıxan «*futurist*» tezislər həm də bu ümumi təfəkkür tipologiyası ilə izah edilə bilər. İnqilabın əsas düşüncəsini futurizm, akmeizm kimi ədəbi-estetik cərəyanlar ifadə edirdi.

Bütün bu problemlərin kökündə V.İ.Leninin “iki mədəniyyət” konsepsiyası dururdu. Adıçəkilən konsepsiyaya görə, iki mədəniyyət mövcud idi. Birincisi, inqilaba qədər mövcud olan və onun ideyalarına müvafiq konsepsiyalarla çıxış edən, digəri isə inqilabdan sonra sırf fəhlə-kəndli tərəfindən yaradılan mədəniyyət qəbul edilirdi və beləliklə də “*ədəbiyyat partiyalı olmalıdır*”, “*mədəniyyət sinfi düşüncənin məhsuludur*” kimi şüarlarla proletar mədəniyyəti anlayışı meydana gəlmişdi. Lenin “*Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər*” məqaləsində yazırdı: “*Hər bir milli mədəniyyətdə, inkişaf etməmiş olsa da, sosialist və demokratik mədəniyyət ünsürləri vardır, çünki hər bir millətdə zəhmətkeş və istismar olunan kütlə vardır və onun həyat şəraiti labüd şəkildə demokratik və sosialist məfkurə doğurur*” [2, s.8].

Bu baxımdan 1920-ci illərin ədəbi tənqidçiləri “*əski ədəbiyyat*” məfhumunu “*burjuaziya ruhunun tərcümanı*” adlandırır, bu ədəbiyyatın “*bir çox xəyalat və məcazat dolu olduğunu*” göstərirdilər. Yeni incəsənətin bədii-konseptual keyfiyyətlərini və xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə ehtiva etməli olan bu anlayış coşqun mübahisələr və nəzəri axtarışların nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Bu mübahisələrdə yeni quruluşu səmimiyyətlə dəstəkləyən o dövrün görkəmli mədəniyyət xadimləri və yeni dövrün tələblərinə cavab verən ədəbi-bədii söz sənəti yaratmaq iddiasında olan gənclər iştirak edirdilər. O dövrdə təklif olunan bəzi anlayışları nəzərdən keçirək. F.Qladkov, Y.Lebedinski yaranmaq mərhələsində olan yeni ədəbiyyatın yaradıcılıq metodunu “*proletar realizmi*” kimi müəyyən etməyi təklif edirdilər. Oktyabr inqilabının qələbəsi nəticəsində bərqərar olmuş siyasi rejimin proletariatin diktaturasına söykənməsi nəzər nöqtəsindən bu anlayışa haqq qazandırmaq olar. Bu haqda mühacirətdə yaşayan M.Rəsulzadə də öz fikirlərini söyləmişdi. Lakin bu anlayış, birincisi, keçmiş mədəniyyətin ənənələrinin yeni ədəbiyyatın təşəkkülündə iştirakını istisna edirdi, ikincisi, digər siniflərin, o cümlədən guya inqilabın həyata keçirilməsində və yeni cəmiyyətin qurulmasında proletariatin müttəfiqi kimi çıxış edən kəndliləri də bu prosesdən kənarlaşdırırdı. Üçüncüsü, marksizmin klassikləri göstərirdilər ki, proletariat diktaturası yeni siyasi rejimin qələbəsini təmin edəndən sonra yerini ümumxalq hakimiyyətinə təhvil verməlidir. Bu isə yeni anlayışın meydana gəlməsini, ona uyğun olaraq yeni estetik prinsiplərin hazırlanmasını tələb edəcəkdi. V.Mayakovskinin təklif etdiyi “*tendensiyalı realizm*” anlayışı isə yaygın idi. Çünki bütün dövrlərdə bədii söz sənəti müəyyən ictimai təbəqənin və eyni zamanda müəyyən fərdin maraqlarını ifadə etmişdir və buna görə də qeyri-tendensiyalı ədəbiyyat, ümumiyyətlə, mövcud ola bilməz. A.Tolstoy yeni yaradıcılıq metodunu “*monumental realizm*” adlandırmağı təklif edirdi. Bir tərəfdən “*möhtəşəm*”, digər tərəfdən “*əsaslı*”, “*köklü*” mənalarını ifadə edən “*monumental*” sözü artıq termin səviyyəsində incəsənətin çox zaman gerçəkliyin mahiyyətini daha dərinədən və hərtərəfli şəkildə açıqlamağa xidmət edən xırda tərəflərini və təfərrüatlarını görməyə imkan vermirdi. “*Əzəmətlilik*” və “*əsaslılıq*” istər-istəməz incəsənətin hərəkətliyini də məhdudlaşdırırdı. Marksist ideologiyasına

əsaslanan, qurulmaqda olan, yeni cəmiyyəti yeni bədii vasitələrlə ifadə etmək iddiasında olan yeni ədəbiyyat və incəsənət yaradıcılıq metodunu və ideologiyasını ehtiva edən termin tapmağı təkidlə tələb edirdi.

“Literaturnaya qazeta”nın 1932-ci il 29 may tarixli nömrəsinin baş məqaləsində deyilirdi: “Kütlələr sənətkarlardan səmimiyyət, proletar inqilabının təsvirində inqilabi sosialist realizmi tələb edirlər”. Elə təxminən bu dövrdə Ukrayna Yazıçılar İttifaqının sədri İ.Kulik yazırdı: “Bizim istiqamətlənə biləcəyimiz metod şərti olaraq “inqilabi-sosialist realizmi” adlandırmaq olar”. Nəhayət, 1932-ci il 25 oktyabrda yazıçıların M.Qorkinin başçılığı ilə keçirilən müşavirəsində yeni ədəbiyyatın metodu qismində rəsmi olaraq “sosialist realizmi” termini təklif olundu. Sonralar bütün bu müzakirələr, təkliflər, terminin ümumiləşdirmə prosesində meydana gəlməsi “yaddan çıxdı” və bu anlayışın İ.Stalin tərəfindən irəli sürüldüyü iddia olundu.

Marksizmin klassikləri belə hesab edirlər ki, proletariat tarixən sosialist inqilabını həyata keçirməli və zorakı vasitələrlə cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olmasına nail olmalıdır. Proletariat öz tarixi vəzifəsini kommunist partiyasının başçılığı ilə həyata keçirməlidir. Sosialist inqilabının həyata keçirilməsi nəticəsində sinifsiz cəmiyyət qurulur. Bu cəmiyyətdə insanlar şəxsi mülkiyyətdən məhrumdurlar. Praktikada bu müddəa insanların tamamilə partiya bürokratiyasının idarə etdiyi dövlətdən asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. “Çağırış” başlıqlı 1923-cü ildə “Kommunist” qəzetində [3, s.4] çıxan elanda gənc ədəbiyyat həvəskarlarını dərək yaratmağa dəvət edirdilər. Bu elandan sonra 1924-cü ildə Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti yaranır. Cəmiyyətə daxil olan yazıçıların öz xətləri ilə yazılmış sorğu anketləri Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Əliabbas Müznibin arxivində saxlanılır. Lakin bu cəmiyyətin üzvü olan yazıçı və şairlərin bir çoxunun yeni ədəbiyyatın yaranmasında göstərdikləri səylərin “zəiflik” olması düşünülür. Dərək tezliklə ləğv olunur. Üzvləri isə sonralar repressiyaya uğrayır.

Köhnə irsə münasibət və repressiya. Rus inqilabının əsarəti altında olan Azərbaycanda da bu ideologiyanın təsir dalğası əsrlər boyu yaradılmış milli mənəvi dəyərlərə zərbə olaraq təşəkkül tapmışdı. Ədəbi irsə, ənənəyə qarşı münasibətə həmin dövrün mətbuatında Əsəd Əyyubinin, Hüseyn Bünyadovun, Əli Əkbərin və başqalarının yazılarında təsadüf edilir. Ə.Əyyubi 1920-ci ildə Bakıda yaradılan Türkiyə Kommunist Partiyasının üzvlərindən biri idi. O, “Düşmənin ağzına bolşevik yumruğu” adlı məqaləsində proletar ədəbiyyatına gətirilən zərərli təmayüllərdən söhbət açır, bu işə xidmət edən Mikayıl Müşfiqi, Əhməd Cavadı və Almas İldırımını kəskin tənqid edirdi: “...Müşfiq Cavadın təsirindən qurtarmaq niyyətilə marksizm-leninizm təhsilinə ciddi girişməzsə, proletar dünyagörüşünü əldə etmək üçün bütün qüvvəsilə çalışmazsa, bu vasitə ilə özünə sağlam yol tapmazsa və həqiqi inqilab günəşinə çıxmazsa, qoy təpiklərimiz altında sınımış sümüklərinin fəryadını tərənnüm etsin” [4].

Ümumiyyətlə, 1920-1932-ci illər Azərbaycan sovet ədəbi tənqidinin ilk təşəkkül illəridir. Dövrün mühüm bədii təcrübələrinin və ümumi ədəbi məsələlərinin təhlilində bu tənqidin gəlmiş olduğu nəticələrə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar sovet ədəbiyyatının yaradılması uğrunda gedən kəskin ideoloji təzyiqlər şəraitində qazanılmışdır. Marksist tənqidin prinsipləri baxımından yaradılmış vulqar sosiologizm, “vahid axın” konsepsiyası məhz qeyd etdiyimiz yeni tipli sovet ədəbiyyatının yaradılmasına xidmət edirdi. Bu illərdə

“Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində, həmçinin “Ədəbiyyat və cəmiyyət” tərəfindən buraxılmış kitablarda ayrı-ayrı klassiklərə aid çıxmış məqalələrdə düzgün mövqe aşılarmırdı. Bu baxımdan həmin dövrdə Füzuliyə, o cümlədən klassik Şərq poeziyasına münasibəti əks etdirən məqalələr diqqəti cəlb edir. Məcmuənin redaktoru İsmayıl Hikmətin məqalələrində klassik Şərq poeziyasını birtərəfli izah etmək, bu poeziyada yalnız sufi, mistik, ilahi eşqin ifadəsini görmək və bununla da Şərq şeirinin canlı həyatla əlaqəsini şübhə altına almaq, onu dolayı yolla müasir həyatın axınında tamamilə yararsız hesab etmək cəhdi dayanırdı. 20-ci illərin ən fəal tənqidçilərindən biri olan Əli Nazim “Yeni həyat və yeni ədəbiyyat” adlı məqaləsində göstərirdi ki, cəmiyyətin həyatında, müqəddəratında inqilabi dönüş baş verdikdə onun bədii görüşlərində də mütləq şəkildə dəyişikliklər baş verir, yeni məzmunə sahib olur. Müəllif bu haqda yazırdı “Fransa inqilabı Fransa və bütünlükcə dünya ədəbiyyatında yeni məfkurələr və axınlar doğurmuşdu. Böyük oktyabr inqilabı da, onun kimi, dünya ictimai həyatında tək əhəmiyyətli təsirlər vücuda gətirdi və ...ədəbiyyat ictimai müəssisə olduğu üçün bundan yeni yollar, təzə axınlar yaratdı” [5].

Bədii inkişafdakı bu “yeni qolların və axınların” konkret olaraq nədən ibarət olduğunu göstərməyə cəhd edən tənqidçi “yeni ədəbiyyat nə deməkdir” sualından çıxış edərək qeyd edir ki, istehsalat alətlərinin ümumiləşməsi, fəhlə sinfinin azadlığı, maarif və mədəniyyətin dini, milli məhkumluqdan çıxıb ictimai bir məzmun alması yeni həyatın əsas xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyətləri daşıyan cəmiyyətin yeni tələbləri vardır ki, bunlardan ən vacibi bədii ədəbiyyatdır. Beləliklə, o, belə hesab edirdi ki, elə bir yeni ədəbiyyat yaradılmalıdır ki, o, yeni həyatın istək və ehtiyaclarına uyğun, geniş proletar və kəndli sinfini sinfi şüur ətrafına toplaya bilsin, onu sinfi mübarizəyə, tərəqqiyə, kommunizm cəmiyyətinə gətirsin və əski məfkurələrdən uzaqlaşdırsın... Göründüyü kimi, tənqidçi mövcud olan ədəbiyyatı tamamilə dağıdaraq yerində yeni ideoloji düşüncələrə xidmət edən əsərlərin yaranmasını təklif edir.

Ə.Nazimin və onun kimi digər tənqidçilərin klassik ədəbiyyata münasibəti “Ədəbiyyat mı? Xalq mı?” məqaləsində daha çox diqqəti cəlb edir. O, bu məqalədə köhnə ədəbiyyatın xalqa deyil, kiçik bir sinfə xidmət etdiyini, ədəbiyyatın yalnız hakim sinflərin ruhunu oxşadığını, klassik ədəbiyyatla xalq arasında yaxınlıq olmadığını əsaslandırmağa çalışırdı. Ə.Nazim köhnə irsi onun əsaslanmış olduğu iqtisadi-siyasi münasibətlərin tamamilə aradan qalxdığına görə rədd edirdi; müəllifə görə, ədəbiyyatın aid olduğu cəmiyyət daha mövcud deyilsə, deməli, biz “əski ədəbiyyat ideologiyasının aramızdan qalxmasına çalışmalıyıq”. Bu baxımdan marksizmin bədii yaradıcılığın cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olması haqqında təliminə əsaslanaraq vulqar sosiologizm prinsiplərini müəyyənləşdirən tənqidçi ordusu fəaliyyət göstərirdi.

Bütün bunlarla yanaşı, Ə.Nazim proletar mədəniyyəti məsələsini həll etmək baxımından ümumi şəkildə bu mədəniyyətin keçmiş irslə bağlılığını şübhə altına qoymurdu. O, 1926-cı ildə yazdığı məqalələrin birində göstərirdi ki, bu mədəniyyət “hər şeydən əvvəl, bütün keçmiş mədəniyyətlərin bir sintezidir” [6, s.32]. Məhz buna görə H.Mehdinin “Proletar ədəbiyyatının baş xətti uğrunda” məqaləsində Ə.Nazim ciddi şəkildə tənqid edilmiş, onun bu mövqeyi əsassız hesab olunmuşdu.

Əlbəttə, klassik irsə belə münasibət digər tənqidçilərin də yaradıcılığında öz əksini tapmışdı və həmin dövrün ədəbi müzakirələrində geniş vüsət almışdı.

Milli ədəbi irsimizə qarşı nihilist münasibətin digər səbəbi də bu illərdə ümumiyyətlə sənətin prinsiplərinin vulqar-sosioloji kontekstdə izah olunması ilə bağlı idi. Belə hesab olunurdu ki, feodalizm, kapitalizm dövrlərinin incəsənəti həmin bu iqtisadi-siyasi quruluşların bədii ifadəsindən ibarətdir və bir halda ki ictimai quruluşlar daha mövcud deyillər, onların irsinə qarşı kəskin mübarizə aparmaq lazımdır, bu baxımdan onların incəsənəti də qəti şəkildə rədd olunmalıdır. Bu, keçmişin mədəni-bədii sərvətlərinin proletkultçu baxışı idi. 1920-ci illərin Azərbaycan ədəbi tənqidində – M.Quliyev, Ə.Nazim, M.Hüseyn, M.Rəfil və başqalarının məqalələrində proletkultçuluq açıq-aydın hiss olunurdu. M.Quliyev “Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolları” məqaləsində yazırdı: “Şərq incəsənətlərini biz abstrakt surətdə götürə bilmərik. Bu incəsənətin elə çürük cəhətləri vardır ki, bunlar ancaq dərəbəylik cəmiyyətini möhkəmlətmək üçün yaranmışdır” [7, s.26]. Bu baxımdan M.Quliyev milli musiqinin inkişafını vulqar şəkildə izah edərək onun milli ənənələrinə yad münasibət sərgiləyirdi. Bu qənaət müəllifi tarı bir musiqi aləti olaraq rədd etməyə gətirib çıxarmışdı. Həmin məqalədə bu qədim və mükəmməl çalğı aləti “dərəbəylik mirası”, “ali cəmiyyətlərin zövqünü oxşayan bir musiqi vasitəsi” sayılırdı. M.Quliyev yazırdı ki, kütlənin belə mürəkkəb alətlərə heç bir ehtiyacı yoxdur. Bundan başqa, tarın heç bir gələcəyi yoxdur və ola da bilməz. Müəllif əsası olmayan bir uzaqgörənliklə tarın həyat səhnəsindən çıxmasında səbəbin muğamatın bədbinlik motivləri ilə dolu olması, onun musiqi obrazlarının “mübarizədə aciz bir qulun” əhvali-ruhiyyəsi olmasından xəbər verirdi. “Bu havaların çox hissəsi bədbinlik törədir. Bunların bir hissəsi mərsiyəxanlıq dövründən qalmış mərsiyə havalarıdır. Bir çoxu da qul, kölə havalarıdır. Mübarizədə aciz olan, mübarizə yollarını bilməyən bir qulun oxuduğu havalar, heç şübhəsiz ki, ümitsizlik şərqləri olacaq” [7, s.27].

1930-cu illərin mətbuatında yazılmışdı: “Təsərrüfatımızda inqilab törəndiyi bir zamanda, heç şübhəsiz ki, dərəbəylik dövrünün mirası olan bir alət yaşaya bilməz. Bu aləti müdafiə etmək gülüncdür. Tar öz-özünə həyat səhnəsindən çıxmalıdır”. Başqa bir yazı isə “Tar konservatoriyadan çıxarılıb” başlığı ilə “Gənc işçi” qəzetində dərc olunmuşdu. 1932-ci ilin martında APYC-nin II Plenumu keçirildi. Plenumda ən çox tənqid atəşinə tutulan “Tar” şeiri idi. “Gənc işçi” qəzetinin redaktoru şair Ağahüseyn Rəsulzadə klassik irsə münasibət məsələsini “ikinci dərəcəli mövzu” hesab edirdi. Belə bir dövrdə həm S.Rüstəmin, həm də M.Rahimin “Tar” şeirlərində (“Aprel alovları” məcmuəsində) tara münasibət mənfəi idi. M.Müşfiqin “Oxu, tar” şeiri mövcud ideologiyaya zidd bir məqam idi. Şübhəsiz, gənc şairin mübariz əhvali-ruhiyyəsi mənəvi sərvətimizə olan təzyiqə cavab verməli idi. Elə həmin ildə “Gənc işçi” qəzetinin 21 mart 1932-ci il sayında dərc olunmuş məqalədə deyilirdi: “Müşfiqin “Tar” şeiri bizim zamanın ruhuna uyğun deyildir”. Heç bir mətbuatın dərc etməyə cürəti çatmadığı “Oxu, tar” şeirini şair yalnız kütləvi yığıncaqlarda sinədən deməklə xalqa çatdırırdı.

Sonralar S.Rüstəm öz xatirəsində yazırdı: “Biz hamımız və bütün zal qeyri-adi, şiddətli bir dalğanın qanadlarında uçur kimi vəcdə gəlib Müşfiqi alqışladıq. O, bir məşəl kimi tribunadan dörd tərəfə hərərət və işıq saçırdı. Tarın köhnəliyini, xalqın sosializm uğrunda mübarizəsinə kömək etmədiyini deyənlərə məğrur səslə hücum çəkirdi” [8, s.4].

“Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” kitabında haqlı olaraq qeyd olunmuşdu ki, “Tar” şeirində M.Müşfiqin lirik qəhrəmanı mütərəqqi keçmişin, xalqın mənəvi dühasının müdafiəçisi rolunda çıxış edirdi. O, tarı sadəcə bir çalğı aləti kimi yox, daha geniş mənada, xalq mənəviyyatının tərcümanı kimi başa düşürdü” [9, s.281-282].

Milli ədəbiyyatımızı “orta əsr dərəcəlik mədəniyyəti ilə” damğalayıb, onun inkişafını, güclü humanizmini, bəşəri yetkinliyini görməzdən gəlmək, Şərq incəsənətini yalnız bədbinlik, məyusluq kimi motivlərdən ibarət aləm hesab etmək meyli bir tərəfdən incəsənətin varlığı hissini konkret formada əks etməyi nəzərdə tutan mahiyyətinə xələl gətirir, digər tərəfdən də Şərq bədii təfəkkürünün tərkib hissəsi olan mədəniyyətimizi süni şəkildə yeni quruluşun ideoloji silahına çevirirdi.

Kult mədəniyyətinin köhnə irsə təzyiq dalğası digər məqamda klassik şairlərə, o cümlədən janrlara münasibətdə özünü göstərirdi. Belə ki, klassik janrlar sıxışdırılaraq aradan çıxarılmış, fəaliyyət göstərən “Füyuzat”, “İrşad”, “Şəlalə” kimi dərgilər həmişəlik bağlanmışdı.

1920-ci illərin müxtəlif qəzet və jurnallarının səhifələrində çıxan yazılarda da mədəni irsə nihilist münasibətin ayrı-ayrı təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Dan ulduzu” məcmuəsinin səhifələrində çıxmış bir məqalədə “Azərbaycanı ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən tədqiq etdikdə onun son dərəcə fəqir olduğunu görəcəksiniz... Uzaq keçmişə baxsanız da, növhə və sinəzən yazan Raci və Molla Pənahlara, ya gülə, bülbülə və yarın telinə, xalına və buxağına ithaf edilmiş mənasız şeir və qəzəl yazan Şagilərə, Natavanlara, yaxud sözlərini şifahi söyləmiş olan aşiqlərə rast gələcəksiniz” deyərək Azərbaycan ədəbi irsi bəsit və primitiv şəkildə təhqir olunurdu [10, s.14]. Bədii ədəbiyyatın sinfiyliyi prinsipi ilə yanaşıldığından bu illərin tənqidçiləri Nizamini “sufi”, Füzulini “idealist” sənətkar adlandıraraq rədd edirdilər. “M.F.Axundovda burjua-liberalizmi” axtarılır, N.B.Vəzirovun yaradıcılığını “mülkədar və feodalizm həyatının çürüklüyünü” ifadə edən bir yaradıcılıq hesab edirdilər.

Ədəbiyyata, klassik irsə vulqar sosioloji münasibət güclü olduğuna görə bu və ya digər yazıçının yubileyini keçirmək, onlara heykəl qoymaq təşəbbüsləri də böyük mübahisələrə səbəb olurdu.

Ədəbiyyata, klassik irsə vulqar sosioloji münasibətə misal olaraq H.Mehdinin 1932-ci ildə “Vaqif” əsərini misal göstərmək olar. O, həmin əsərin “Proletariat və ədəbi irs” adlı başlanğıc hissəsində ədəbi irsdən imtina etmir, onun “mürtəcə” ünsürlərini rədd edərək demokratik tərəflərini qabardır. Bu prinsipə müəllif Vaqifi Nizami, Xaqani, Füzuli kimi sənətkarlara qarşı qoyur, onun sadə türk dilinə önəm verdiyini vurğulayır. Vaqif şeirinin ideya-estetik məzmununa gəldikdə isə, o, şairi tənqid edirdi, kübar cəmiyyətinin “məfkurəvi təmayülünü, sarayın boşluğunu, qadına qarşı olan eşqbazlıq əlaqəsini” ifadə edən bir məzmun kimi başa düşürdü. Bu baxımdan Vaqif şeirinin xalqiliyi, xalqın bədii təfəkküründən qidalanması dəyərləndirilmirdi.

Keçən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində vulqar-sosioloji metod iflasa uğramasına baxmayaraq, çap olunmuş məqalələrdə özünü büruzə verirdi. Görkəmli Azərbaycan şairi S.Vurğun da “Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı məqaləsində sovet ədəbiyyatının ideya-bədii yeniliyini tərifləmək naminə minillik Azərbaycan ədəbiyyatını hakim siniflərə xidmət etmiş fərdiyyətçi bir ədəbiyyat kimi səciyyələndirirdi. Klassik ədəbiyyatın yaradıcılıq metodları ba-

rədə isə qeyd edirdi ki, bu istiqamət “klassisizm, romantizm və xırda burjua realizmi olmuşdur ki, bu həyatı, obyektiv varlığı olduğu kimi göstərmək imkanına malik olmamışdır” [11, s.2].

Köhnə irsə təzyiq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əlifbasının zorla dəyişdirilməsi ilə başlayır. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə mövcud olan ərəb əlifbası bir tərəfdən Yaxın Şərq ədəbiyyatları, mədəniyyətləri, elmləri ilə bir araya gəlmək, eyni aspektdən dəyərləndirmək bacarığı aşılayırdı. Digər tərəfdən isə, iki problem ortaya çıxırdı. Birinci problem ərəb əlifbasının Azərbaycanda daha çox inkişaf etmiş mədəniyyətə integrasiya olunmasına maneə törətməsi ilə bağlı idi. Bu məqamı vaxtilə Mirzə Fətəli Axundov da hiss etmişdi və məlum məsələdir ki, əlifba islahatı onun həyatının mühüm hissəsi idi. İkinci problem o idi ki, ərəb əlifbasının özü Azərbaycan dilinin ifadəsi baxımından naqis idi. Səit səslərin olmaması Azərbaycan dilinə uyğun deyildi. Bu baxımdan 1920-ci illərdə birmənalı şəkildə latın əlifbasına keçilməsi qaçılmaz idi. 1926-cı ildə (26 fevral-6 mart) Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda türk xalqının bir çox taleyüklü məsələlərinin həll edilməsi yolları ortaya qoyuldu.

Beləliklə, Yaxın Şərqdə əsası M.F.Axundzadə ilə qoyulmuş, sonralar İsmayıl bəy Qasıralı, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, V.Xuluflu və b. ziyalılarımız tərəfindən dəstəklənmiş əlifba islahatı problemi bu qurultayda öz həllini tapır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hələ 1922-ci ildə C.Məmmədquluzadənin rəhbərlik etdiyi “Yeni yol” qəzeti latın qrafikası ilə nəşr olunurdu. Həmin ildə də Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə “Yeni türk əlifbası” komitəsi fəaliyyət göstərirdi. Lakin bütövlükdə bütün türk xalqlarının latın əlifbasına keçməsi Birinci Türkoloji Qurultayın qərarı ilə reallaşdı. Lakin Türkiyənin latın qrafikasına keçməsi, 1939-cu ildə isə İkinci Dünya müharibəsinin başlaması çəkilən bu qədər əməyi bir qərarla məhv edir. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı yazı əlaqəsinin müharibədə təhlükəli olacağını düşünən və artıq repressiya maşını ilə bütün ziyalıları qıran rejim kiril qrafikasına keçidlə bağlı qərar verir. 1967-ci ildə Azərbaycanda səfərdə olan Səməd Ağaoğlu (Əhməd Ağaoğlunun oğlu) kitabında yazır: “Moskvanın belə bir qərar verməsinə səbəb İttifaq xalqlarını bir-birindən uzaqlaşdırmaq ola bilməz. Çünki slavyan əlifbası ortaq olduğuna görə, əsl hədəfi başqa bir nöqtədə axtarmaq lazımdır. Bu başqa nöqtə, bizə görə, bütün bu ölkələrin türk xalqlarının Türkiyə xalqından uzaqlaşdırılması ola bilər”.

Beləliklə, 1940-cı il yanvarın 1-dən latın əlifbası kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olunur. Əlifbanın dəyişdirilməsi öncə latına, sonra rus əlifbasına – kiril əlifbasına keçilməsi, əslində, köhnə irsimizə, milli-mənəvi abidələrimizə, dəyərlərimizə zərbə idi. Bu, onların oxuna bilməməsi üçün aradan sıxışdırılıb çıxarılması demək idi. Almas İldırım ilə bağlı Süleyman Rüstəm öz xatirələrində qeyd edirdi: “Sabir adına kitabxanada “Yaşıl qələmlər” ədəbi birliyinin yığıncağı idi. Yığıncağa başqa ədəbi birliklərdən də saysız-hesabsız adam gəlmişdi. Sonralar anladım ki, bunu təşkil etmişdilər. Belə ki, yığıncağa Azərbaycan Ali Sovetinin sədri Səməd Ağamalıoğlu da qorumaları ilə gəldi və uzun-uzadı bir çıxış elədi. Çıxışında ən çox ərəb əlifbasını tənqid etdi. O, çıxışını bitirməmiş Almas İldırım irəli çıxdı və dedi: “Bunun dediklərinə inanmayın. Bu sizi kiril əlifbasına, rus əlifbasına aparır. Əvvəlcə keçici olaraq latın və sonra həmişəlik rus. Qulaq

asmayın buna”. Ağamalıoğlunun qorumaları onun üstünə cumdular, tutmaq istədilər, ara qarışdı, Almas İldırım aradan çıxsə da, sonralar sorasını Qazaxıstandan, İrandan aldıq” [12, s.9-10].

Latın əlifbasına keçidlə bağlı görkəmli şair Abdulla Faruqun da xidmətləri diqqətəlayiqdir. 1920-1930-cu illərdə dövrün məşhur şairlərindən biri hesab olunan Abdulla Faruq latın qrafikasının kiril əlifbası ilə əvəz olunmasını qətiyyətlə pisləmiş və bununla bağlı Mərkəzi Komitəyə etiraz məktubu yazmışdı. Nəticəsi isə gözlənilən idi. Şair dərhal Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından, bütün kitabları isə satışdan çıxarılmış, əsərlərinin çap olunmasına qadağa qoyulmuşdu. Abdulla Faruq Stalinin «Kim günahını yumaq istəyirsə, cəbhəyə getsin» sərəncamına müvafiq olaraq müharibəyə göndərildi və orada da həlak oldu. Əhməd Cavadın müsavətçi olmasını tənqid edən “Sonadək ifşa edilməli” adlı məqalənin müəllifi Abdulla Faruq özü də sovet rejiminin qurbanına çevrildi. Şair özü bu barədə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqına ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Öz kobud siyasi və məişət səhvlərim üzündən müvəqqəti olaraq sizdən ayrı düşdüm sə də, mən Azərbaycan sovet yazıçıları ailəsində böyümüş olduğumdan onu unuda bilmərəm. Mən artıq üç gündür ki, döyüşə girmişəm. İkinci dəfədir ki, mən onlarla cəbhə meydanında üz-üzə gəlirəm...” [13] Sovet rejiminə tabe olsa da, ana dilinə münasibətdə Abdulla Faruqun son ana qədər öz mövqeyində qalması, kiril əlifbasına kəskin etirazı bir daha ziyalılarımızın vətənpərvər əzminin nə qədər qırılmaz olmasının bariz sübutudur.

Nəticə. Marksist estetikasına görə, incəsənət ictimai şüur formasıdır və onun durumu iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri və dinamikası ilə müəyyən olunur; bu isə o deməkdir ki, iqtisadiyyatın inkişafı incəsənətdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin əsas şərtidir. Incəsənətin tarixi boyu formalaşmış ənənələr onun inkişafını müəyyən edən ikinci şərtidir. Bu amil incəsənətin nisbi müstəqilliyini təmin edən amildir. Incəsənət xalq kütlələrinə dərin təsir göstərmək bacarığına malikdir. Sosialist realizminin bədii nümunələri bundan istifadə edərək kütləni səfərbər etməli və partiyanın tələb etdiyi istiqamətə yönəltməlidir. Kütləyə və ayrı-ayrı fərdlərə səmərəli şəkildə təsir etməkdən ötrü incəsənət daim partiyanın nəzarəti altında olmalıdır. Bu nəzarət iki yolla həyata keçirilə bilər: bunlardan birincisi kənardan senzura və incəsənət xadimlərinin fəaliyyətini tənzimləyən müxtəlif sənədlər vasitəsilə, ikincisi içəridən daxili senzuranın köməyi ilə həyata keçirilir. Daxili senzura ümumbəşəri əxlaq və mədəniyyət normaları ilə deyil, partiyanın diktə etdiyi prinsiplər əsasında həyata keçirilir: partiya sənət-kara partiya və xalq qarşısında sosial cəhətdən borclu olması, partiyanın incəsənət sahəsində siyasətinə qeyd-şərtsiz tabe olması, yaradıcılığının sinfi və tendensiyalı xarakter daşması ilə aşılır. Beləliklə, marksizmin klassikləri tarixin qanunauyğunluqlarını araşdırmaq əsasında cəmiyyətin son məqsədinin kommunizm qurmaq olduğunu müəyyən etmişlər. İnqilabi çevriliş həyata keçirildikdən sonra isə cəmiyyət qanunauyğun şəkildə bu məqsədə doğru irəliləyir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ədəbiyyat gecəsi. “İnqilab və mədəniyyət”, 1929, №2, s.40.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, “Sabah”, 1994, 134 s.
3. “Kommunist” qəzeti, 1923-cü il, № 186, s.4.
4. Ə. Əyyubi. Düşmən ağzına bolşevik yumruğu. “Gənc işçi”, 1932, 17 iyul.
5. Nazim Ə. Yeni həyat və yeni ədəbiyyat. “Yeni yol”, 2 dekabr, 1924.
6. Nazim Ə. Proletar mədəniyyəti ətrafında. “Maarif və mədəniyyət”, 1926, №12.
7. Quliyev M. Proletar ədəbiyyatına doğru. “İnqilab və mədəniyyət ”, 1928, №4.
8. “Şair dostum”// “Azərbaycan ” jurnalı, 1959, №4.
9. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1967, c.1.
10. Başmaqçı oğlu, Ədəbiyyatımızın inkişafı yolunda, “Dan ulduzu”, 1926, №7.
11. Vurğun S. Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı. “İnqilab və mədəniyyət”, 1934, №11-12.
12. “Yüzlilliklər silsiləsindən Almas İldırım 100. Bakı, “Nurlan”, 2009, 291 s.
13. <http://milliarxiv.gov.az/en/sahilsiz-qelbinin-dalgalarini-misralara-ceviren-sair-abdulla-faruq>

Aynur Hasanova

**An ideological struggle between “old” and “new” literature in Azerbaijan
in the first decades of the twentieth century**

S u m m a r y

The article explains the reasons for the pressure due to changes in political and ideological relations in Azerbaijan at the beginning of the 20th century, which was reflected in culture and literature. The article mentions the factors that make up the new ideology's aggressive attitude to the old heritage and its place in the literary debate of that era. The article also discusses the ambivalence of the press of that time to our national moral values as our tar, mugham, alphabet and classical heritage. It has been concluded that the reason for this was the aggressive policy of the Communist Party which wanted the arts to serve the ideology of the time and effectively influenced every person and the people as a whole.

Айнур Гасанова

**Идеологическая борьба между “старой” и “новой” литературой
в Азербайджане в первые десятилетия XX века**

Р е з ю м е

В данной статье разъясняются причины давлений в связи с изменениями политико-идеологических отношений в начале XX века в Азербайджане, которые отражались в культуре, в том числе литературе. В статье описываются отношения между прошлой и новой литературной идеологией и место этой идеологии в литературных дискуссиях того времени. В статье также обсуждается противоречивое отношение прессы того времени нашим национально-моральным ценностям как тар, мугам, алфавит и классическое наследие. Причиной этого была агрессивная политика Коммунистической партии, которая хотела, чтобы искусство служило идеологии того времени и эффективно воздействовало на каждого человека и, в целом, народ.